

kov (Slovenski etnograf XIII, 1960, 232-4), ki pa ni dosegla drugih področij slovenskega pisanja. Tako je pod pokroviteljstvom zgodovinarjev in slavistov ostal Csaplovics z nemškim spisom v bibliografiji v Zborniku Štefana Küzmiča (1974, str. 140), čeprav je v isti bibliografiji navedena razprava o Košiču 1958 (str. 143). Z madžarskim naslovom pa — pod Čaplovičevim imenom med viri in slovstvom v F. Šebjaniča Protestantskem gibanju... (1977, str. 107) in mogoče še kje.

Ker je med tem tudi slovaški strokovnjak poročal o nastanku Košičevega spisa o prekmurskih Slovencih, o njegovih stikih s Čaplovičem in o različicah tega besedila v madžarščini in nemščini (R. Brtán, Slovenci in drugi Južni Slovani v delu Jána Čaploviča, Tráditiones 7—9, 1982, 251 sl.), je že skrajni čas, da priznavamo tudi pri nas Košičevo avtorstvo spisa o prekmurskih Slovencih iz 1824, ki ima mimo etnološkega tudi širši zgo-

dovinski pomen. Prav tako je čas, da navajamo Košiča ko avtorja Starin železnih in salajskih Slovenov, saj je ta pisatelj poleg obravnavanih dveh spisov s prevodom madžarske slovnice v prekmurščino (1833) skušal ustvariti slovensko slovnično terminologijo, s poučno knjigo Zobrisani Sloven in Slovenka med Mürov i Rábov (1845 ali nekaj pozneje) ni le uvedel nekaj poglavij iz Slomškovega Blažeta in Nežice (to dognanje prisojata Horvat in Kokolj v n. d. V. Brumnju 1942, čeprav navajata tudi moj članek o tem v ČZN 1934), marveč povedal tudi marsikaj o življenju svoje pokrajine, z Zgodbami vgrskega králestva (1848) napisal eno prvih zgodovinskih del v slovenščini, da ne govorimo o njegovih priredbah molitvenikov. Zato zasluži njegov etnološki spis iz 1824 slovenski prevod, njegove Starine... pa bi pri kakem drugem narodu tudi že davno doživele dostojno objavo.

DELOVANJE DEŽELNE CENTRALE ZA DOMOVINSKO VARSTVO ZA KRANJSKO MED I. SVETOVNO VOJNO — PRIPRAVE ZA VOJNI MUZEJ

MAJA ZVANUT

Arhiv Zavoda SRS za varstvo naravne in kulturne dediščine hrani droben sveženj spisov, nekdanjo last kanonika dr. Josipa Grudna, ki pripovedujejo o nekoliko bizarni, a zanimivi dejavnosti Deželne centrale za domovinsko varstvo za Kranjsko v prvih letih prve svetovne vojne.¹

Znano je, da je bila Avstro-Ogrska v nekaterih rečeh čudovito redoljubna in metodična. Nekaj reda je želela vnesti tudi v vojno vihro. Tako je na primer vojno ministrstvo v začetku leta 1916 ustanovilo poseben oddelek, ki naj bi skrbel za grobove padlih vojakov,² konec istega leta pa sta Nemčija in Avstro-Ogrska skupaj organizirali veliko potujočo razstavo »Vojaški grob in vojaški spomenik«, pri kateri se je na avstrijski strani angažiral Verein für Denkmalpflege und Heimatschutz in Niederösterreich. Na Dunaju so jo postavili v Avstrijskem muzeju za umetnost in industrijo, njeni popolnoma praktični napotki glede urejanja grobov, postavljanja spomenikov, oblikovanja kolajin in spomenic pa so bili namenjeni v prvi vrsti županom zato, »da bi dvigovali okus in umetnostni učinek«.³

Druga stvar so bili vojni muzeji, ki naj bi služili predvsem v propagandne namene, pri njihovi postavitvi pa naj bi sodelovale deželne centrale za domovinsko varstvo iz vse države. Tudi ta ideja ni zrasla na avstrijskem zelniku, temveč pri zaveznicu Nemčiji, kjer so se menda leta 1915 že skoraj vsa spomeniško-varstvena društva ukvarjala z zbiranjem spominov na to veliko vojno.⁴ V Avstro-Ogrski so se za vojne muzeje ogreli na Dunaju, v Budimpešti, Ljubljani in Zagrebu. Zamisel so uresničili le Dunajčani, in sicer v obliki velike razstave na cesarskem vrtu, odprte maja 1916, ki je v tistem poletju imela biti, in je najbrž tudi bila, središče družabnega življenja prestolnice. Tamkaj so Avstro-Ogrska in njene vojaške zaveznice razstavile podobe vladarjev, državnikov, generalov in vojne trofeje. Predstavljena je bila oprema kopenskih bojišč in mornarice pa tudi pomožne dejavnosti, kot so saniteta, tren, vojno poročevalstvo, umetnost in literatura v vojni. Poseben oddelek je prikazoval življenje v vojnem ujetništvu (brez dvoma precej drugače kot Hašek in Vaněk). Razstava naj bi imela močan propagandni učinek, pokazala naj bi,

»s čim so naše armade dosegle na bojnih poljih čudovitih uspehov«, dala naj bi »jasen odgovor gorostasnim lažem o našem popolnem gospodarskem polomu, ki jih razširjajo naši sovražniki«, kot je vzneseno zapisal časnikar v Slovincu.⁵

Na Kranjskem so se stvari lotili malce drugače, razumljivo, saj so za razliko od Dunajčanov živeli v neposrednem zaledju fronte. Idejo je iz prestolnice prinesel deželni glavar dr. Ivan Šušteršič in na njegov ukaz je bil oktobra 1915 ustanovljen pripravljalni odbor, ki sta ga sestavljala dva člana: stolni kanonik dr. Gruden kot predsednik Deželne centrale za domovinsko varstvo za Kranjsko, in dr. Valentin Krisper, odbornik in v vojnih letih dejanski vodja Deželne zveze za tujski promet na Kranjskem.⁶ Malo kasneje sta se jima pridružila še odvetnik, goriški begunec⁷ dr. Fran Pavletič ter odvetniški kandidat Fran Jež.

Gruden in Krisper sta se prizadevno lotila dela in že istega meseca je romala k deželnemu glavarju prva spomenica, ki je vsebovala delovni načrt. Pisec te spomenice (verjetno Krisper, ker je v primeri s poznejšimi zelo »turistično« obarvana) pravi, da se je Deželna centrala že doslej angažirala pri oklicih glede vojaških spomenikov in nagrobnikov in to ne le zato, ker so pomemben finančni vir za domače umetnike, ampak tudi zato, ker bodo po končani vojni ostali kot spomin na ta težki čas. Še važnejše pa se mu zdi zbiranje predmetov, s katerimi bi lahko opremili majhne vojne muzeje v Ljubljani, na Bledu in v Bohinju.⁸ Prepričan, da vojna ne bo več dolgo trajala, razlaga, kakšna turistična atrakcija bo po vojni vse, kar bo spominjalo na soško fronto (grobovi, spomeniki, utrdbe, muzejske zbirke, vojaške fotografije po hotelih). Predmete pa je treba začeti zbirati takoj, ker se bo po vojni mnogo izgubilo. Predlaga, da bi nabirali orožje, uniforme, vojaške razglase, krušne karte in druge vojaške tiskovine, fotografije, slike, vojaške kipe, pisma in razne posebnosti.

Druga spomenica iz decembra istega leta, naslovljena prav tako na deželnega glavarja, gre že bolj v podrobnosti. Dobiti je treba fotografije domačih vojakov v različnih pozah, posebno popularnih Dalmatincev, ki naj bi po vojni krasile zasebne hiše in hotele. Odbor se tu namerava poslužiti uslug dunajske fotografske hiše Kilophot. Frontno življenje pa naj bi ovekovečili tudi upodablajoči umetniki, od slikarjev, na primer Matej Sternen, ki so mu kraški motivi domači, od kiparjev pa Dunajčan C. A. Zinsler, znan portretist, ki

bi izdelal kipe vojakov, figuralne spomenike, predvsem pa reprezentativni kip generala Boroovića. Pri zbiranju gradiva naj se angažira časopisje z objavo oklica. Za vse akcije na fronti pa bo moral odbor dobiti še dovoljenje vojnega ministrstva pa tudi Boroovića.

Spomenica je bila torej poslana tudi Borooviću, ki se je z načrtom strinjal, dodal pa je mnenje vrhovnega poveljstva, da je treba v teh vojnih muzejih predstaviti vojake vseh narodnosti, ki se bojujejo na soški fronti. Krisper in Gruden sta imela v mislih predvsem vojake južnoslovanskih narodov.

Tretja spomenica iz januarja 1916 deželnemu glavarju sporoča, da bo Studio Kilophot poslal na soško fronto fotografa Alexandra Exaxa, ki je tam že delal. Pri vojaških oblasteh bo treba urediti formalnosti glede njegovega gibanja po fronti, pa tudi glede cenzure posnetega gradiva. Kar pa se tiče slikarja, se je odbor odločil za Ivana Vavpotiča, ki je bil tisti čas infanterist pri pomožnih službah v Judenburgu. Zaradi stroškov bi bilo bolje, da Vavpotič ne bi slikal kot zasebnik, to bi bilo namreč predrago, marveč bi ga poslali na soško fronto kot uradnega vojnega slikarja.⁹ Tudi kipar Zinsler je pripravljen sodelovati.

Gruden je sestavil tudi proračun stroškov za vojno zbirko, ki naj bi jih bilo za 19.700 K. V njem je bila največja postavka »odškodnina za orožje in vojne predmete vojaški upravi« (sic!), sledili so honorarji trem umetnikom, Sternenu, Vavpotiču in Zinslerju. Deželni odbor Kranjske je načelno odobril izredno podporo za vojni muzej, ki jo je nameraval izplačevati po potrebah.

Ostalo gradivo za zbirko so nameravali zbirati s pomočjo zaupnih ljudi na Kranjskem in Goriškem. Glede Goriške je bilo jasno, da bo zaradi vojnih razmer — ravno ta čas je besnela peta soška bitka — vsako delovanje zelo težko. Še najboljše se jim je zdelo, da preko časopisov pozivajo ljudi, naj si zapisujejo važne dogodke in spravljajo spominke, da jih bodo po končani vojni izročili Deželni centrali, izbrani zaupniki pa naj to delajo sistematično. Sestavljen je bil patetičen Domovinski oklic v slovenskem in nemškem jeziku, ki naj bi bil objavljen v časopisih, vendar se to zaradi drugačnega poteka dogodkov nikoli ni zgodilo.

Izmed časopisov je akcijo razmeroma redno spremljal le Slovenec, ki jo je seveda toplo podpiral. Na veliko je poročal o dunajski razstavi pa tudi o pripravah Zagrebčanov za podoben muzej, saj so na soško fronto prav tako že poslali dva umetnika, slikarja Otona

Ivekovića in kiparja Roberta Frangeša.¹⁰ Slovenski narod ji je namenil eno samo samcato, in še to sarkastično notico.

Fran Jež, ki je za svoje delo edini dobival majhen honorar, je imel nalogo sestaviti seznam zaupnikov, ki bodo zbirali gradivo na terenu, pri oblasteh pa dobiti primerke vseh tiskovin, ki so bile v zvezi z vojnim stanjem: policijske razglase, pozive mestnega vojaškega urada, razglase o preskrbi z živili, trgovini in maksimiranih cenah, cesarjev razglas »Mojim narodom«, manifest o začetku vojne z Italijo, proglasitev naglega sodstva in podobno.

Krisper, Jež in Pavletič so marca 1916 izdelali načrt postavitve vojne zbirke, ki ga v celoti citiram:

- »1. Prva dvorana bi morala biti alegorična s kipi cesarske hiše ter kipi vojakov.
2. V drugi sobi bi bila vojna razstava slik, in sicer na ta način, da gredo okrog sten razstavni pulti, ki bi morali (biti) sivkasto pobarvani, da ne motijo fotografij in bi lahko imeli na vznožju avstrijske grbe. V teh vitrinah naj bi bila Curiosa. Na stenah bi morala biti dvojna z manjšimi vojnimi fotografijami, potem pa velike fotografije, ki bi bile pretrgane s kipi vojakov (a la Zinsler). Na vrhu bi moral biti friz z lovorovimi venci in pa s kipi vojakov v lapidarnem stilu.
3. Tretja dvorana bi bila dvorana junakov, vojaških in civilnih, med katere spada tudi župnik Fabian.¹¹
4. Četrta dvorana bi bila dvorana orožja in trofej.
5. Peta dvorana: vojno ozadje. Bolnišnice, dobrodelne naprave, odlični zdravniki, mestne in deželne naprave, transporti ranjencev.
6. Šesta dvorana: važne osebe v civilu in vojaštvu.
7. Sedma dvorana uniform s panoramo. Uniforme bi se lahko predstavljale v lesenih kipih manjše velikosti, približno 1 m, kakor so rezbarije v cerkvah. Taki umetniki so: Vurnik, Pengov, Ropret, Repič.
8. Osmo dvorana: varija tiska, plakati itd.
9. Deveta dvorana: Gregorčičeva skupina.
10. Generalna soba.«

To je bil vrhunec delovanja tega pripravljalnega odbora, v naslednjih mesecih pa je stvar zaspala. Za to je bilo več subjektivnih

in objektivnih razlogov. Krisper je bil tisto pomlad precej bolan, honorarni tajnik Jež pa je dal ostavko in se je preselil v uredništvo »Slovenca«, Vendar je bilo važnejše to, da se deželni glavar Šušteršič ni več utegnil zanimati za to svoje dete; imel je dela dovolj z notranjimi boji v lastni stranki. Poleg tega je bilo proti poletju 1916 vedno bolj čutiti prizadevanje po obnovi parlamentarnega, se pravi, političnega življenja in torej takele priložnostne vdanostne akcije dinastiji — on je ustanovitev vojnega muzeja nedvomno pojmoval tako — niso bile več potrebne.

Krisper in Gruden sta si, vsak s svojega stališča, gotovo bolj iskreno prizadevala za uresničitev tega projekta. Gruden zato, ker je imel fin čut za aktualnost in zgodovino, Krisper pa, ker je bil turistični delavec od glave do pete: vojna je uničevala njegovo delo iz preteklih let (turistične objekte), vendar tega ni jemal kot katastrofo, temveč je skušal videti v njej profit za bodoči, povojni, turistični razvoj Slovenije. Bila sta rodoljuba, ki sta se zavedala globljega pomena fronte na Soči za slovenski narod.

Ko sta v šesti soški bitki, avgusta 1916, padla Gorica in Doberdob v italijanske roke, je postalo jasno, da bo vojna dolgotrajnejša, kot so ljudje upali. Krisper se je raje lotil rešilne akcije, ki naj bi z ugodnimi krediti obvarovala kranjske hotelirje in gostilničarje pred propadom.¹²

Čeravno je bil ta koncept vojne zbirke tako propagandističen, lahko danes vendarle obžalujemo, da Grudnu in Krisperju ni uspelo zbrati tistega gradiva, kakor sta si ga zamislila. Tako ostajajo poglobitni spomenik času številna, večinoma zanemarjena vojaška pokopališča in ostanki vojaških naprav, ki že sedemdeset let čakajo, da jih pravilno ovrednotimo, in predstavimo sebi in svetu.

OPOMBE

1. Deželno centralo sta ustanovila januarja 1914 ministrstvo za javna dela na Dunaju in dežela Kranjska. Delovala je v sklopu Deželne zveze za tujski promet in Kranjskem. Njena naloga je bila ohraniti in zbirati vse, kar predstavlja obraz domovine, njenih ljudi in njene zgodovine. — 2. SN, 27. 1. 1916. — 3. Slovenec, 9. 12. 1916. — 4. Promemoria N° 3 v Grudnovem arhivu. — 5. 20. 5. 1916. — 6. Predsednik je bil dr. Fran Šušteršič. — 7. Bil je Šušteršičev človek, saj je v maju 1916 prevzel vodstvo njegove odvetniške pisarne. — 8. Bled in Bohinj sta bila zaradi prizadevanj Deželne zveze za tujski promet turistično že precej razvita. — 9. Ivan

Vavpotič je bil v letih 1916-18 res vojni slikar. Posebno v letu 1917 je mnogo slikal na bojiščih, sodeloval pa je tudi na razstavi avstrijskih vojnih slikarjev. — 10. V Zagrebu je akcijo za postavitve vojnega muzeja vodilo vseučilišče. Frangeš in Iveković sta bila oba profesorja na likovni akademiji. — 11. Svetolucijskega župnika

Jožefa Fabiana je ubila italijanska granata v njegovi pisarni v župnišču. Časopisje ga je slavilo kot mučenika. — 12. Avgusta 1916 so pri deželni vladi ustanovili »Deželno komisijo za državno podporo hotelskih podjetij na Kranjskem,« ki je 45 gorenjskim hotelom in gostilnam preskrbela kreditno podporo.

MAKS PETERLIN, TELESNOKULTURNI DELAVEC, KAMNIŠKI ROJAK

DUSAN NOVAK

Slovenski biografski leksikon med potomci pesnika in pisatelja Josipa Stritarja omenja tudi dr. Maksa Peterlina, pravnika, kulturnoprosvetnega in telesnokulturnega delavca. Maks Peterlin je bil rojen 15. 2. 1894 v Komendi in je torej rojak kamniškega območja. Bil je dijak prve slovenske generacije na šentviški gimnaziji ter je po maturi leta 1913 odšel na študij prava na Dunaj. Leta 1914 je bil ob izbruhu vojne vpoklican. Spočetka je bil del leta 1915 v oficirski šoli v Gorici, nato pa na fronti v Galiciji, v Tirolah in na soški fronti.

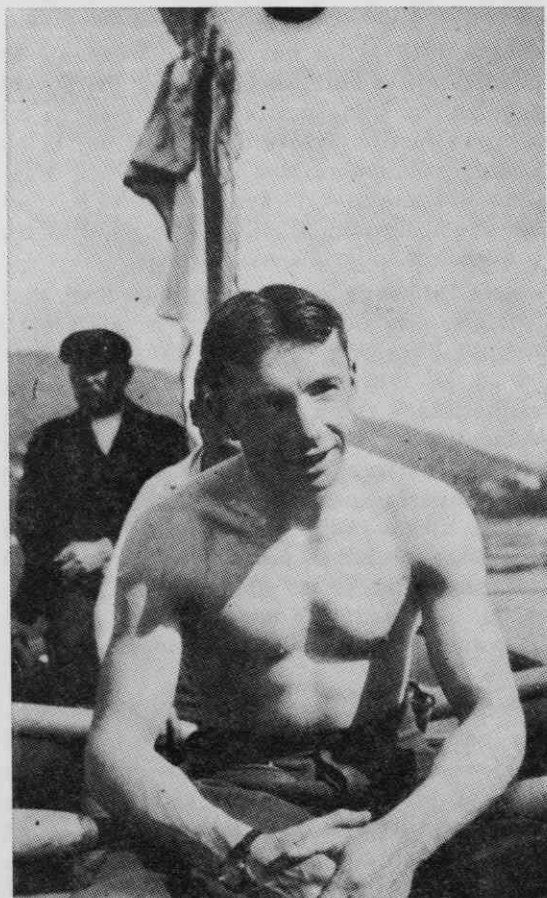
Že kot dijak na šentviški gimnaziji se je odlikoval kot telovadec in je za to dejavnost navduševal tudi druge. V leta 1913 ustanovljenem telovadnem odseku Orla je našel takrat primerno okolje za svoje zanimanje in je odtlej pridno sestavljal telovadne vaje, ki so kmalu postale v organizaciji obvezen material za vadbo. Organiziral je tudi tekmovanja.

Leta 1913 je odšel na Dunaj in poleg prava vpisal še dvoletno šolo za profesorje telovadbe na srednjih šolah. Z njim je bil na tej šoli tudi že pok. akademik France Koblar. Znanje, ki ga je tu pridobil, je takoj prenašal, še sveže, na tečajih in tekmovanjih. To je bilo leto njegove največje športne in telesnokulturne aktivnosti.

Dokumentacijo za njegovo delovanje najdemo v njegovih prispevkih v Mladosti, v njegovih telovadnih načrtih za posamezna leta, kjer vneto zatrjuje, da je Z. O. (zveza Orlov) telovadna organizacija, ki mora tehnično delo tj. telesno kulturo, dvigniti na čim višji nivo. Gimnastika vpliva ne le na telo, tudi na razvoj duševnosti, zato je potrebna vsestranska telesna vadba. Izvajanje vaj naj ne bo površno, temveč temeljito, strumno. Opozarja, da se ne smejo zanemariti tudi

druge oblike telesne vzgoje, vadbe skokov, tekov itd. O moreški, ki je bila takrat kot modna folklorna oblika vadbenih nastopov zelo cenjena, pa ni imel pretirano dobrega mnenja.

Kot aktiven sodelavec je bil že leta 1912 na orlovskem zletu na Češkem v Kroměřížu, nastopil je z vajami na evharističnem kon-

Maks Peterlin v prvih dneh prve svetovne vojne